

Психологічні шляхи формування самоствалення в контексті психологічної адаптації особистості

У статті подається теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми самоствалення. Приділена увага психологічним факторам формування самоствалення у підлітковому віці. Психологічна адаптація розглядається як внутрішня динамічна структура, яка інтегрує окремі сторони особистості, пов'язані з когнітивним та емоційним компонентами "образу-Я".

Ключові слова: самоствалення, особистість, підліток, само-свідомість, самооцінка, Я-концепція, психологічна адаптація, депривація.

В статье дается теоретический анализ научной литературы по проблеме самоотношение. Уделено внимание психологическим факторам формирования самоотношения в подростковом возрасте. Психологическая адаптация рассматривается как внутренняя динамичная структура, которая интегрирует отдельные стороны личности, которые связаны с когнитивным и эмоциональным компонентами "образа-Я".

Ключевые слова: самоотношение, личность, подросток, самосознание, самооценка, Я – концепция, психологическая адаптация, депривация.

Однією з найважливіших детермінант розвитку людини є її ставлення до себе (самоствалення). Самоствалення людини значною мірою визначає оцінку формування уявлень про самого себе, забезпечує прогнозування своєї соціальної ефективності і ставлення до себе оточуючих, впливає на процеси самоактуалізації, самовдосконалення, самореалізації. Це обумовлює важливість досліджень самоствалення особистості.

Проблема самоствалення не є для психології новою, проте, інтерес до неї не слабшає. Складністю на шляху вивчення самоствалення є як недостатня розробленість, так і різноманіття підходів дослідників до цієї дефініції. У дослідженнях вітчизняних і зарубіжних психологів самоствалення розглядається як "установка" (Д.М. Узнадзе), "особистісний смисл" (О.М. Леонтьєв), "ставлення" (В.М. М'ясищев), "соціальна установка" (І.С. Кон, Н.І. Сарджвеладзе), "почуття" (С.Л. Рубінштейн), "самоприй-

няття” (Д. Марвелл, К. Роджерс, Л. Уеллс), “аттітюд” (М. Розенберг, Р. Вільє, К. Куперсміт).

Існують такі погляди на самоствавлення: як емоційне (Р. Бернс, Д. Марвелл, К. Роджерс, І.І. Чеснокова), когнітивне (І.С. Кон, М.І. Лісіна, В.Ф. Сафін, Л. Уеллс та інші), емоційно-ціннісне утворення (С.Р. Пантілеєв, І.І. Чеснокова) або як система аутоустановок (І.С. Кон, Н.І. Сарджвеладзе, В.В. Столін).

Психологами зазначається, що критичним у формуванні самоствавлення виступає підлітковий вік (І.С. Кон, В.С. Мухіна, І.І. Чеснокова, Д.І. Фельдштейн та інші). Це обумовлено невизначеністю і суперечністю розвитку особистості на даному віковому етапі. Особливості розвитку особистості в цей період багато в чому визначають і подальший життєвий шлях підлітків. В цьому віці найчіткіше проявляються всі особливості психічної сфери особистості та виявляються результати батьківського виховання. Самоствавлення, будучи провідним компонентом структури само-свідомості підлітка, обумовлює розвиток в його свідомості цілком нових психологічних утворень – рефлексії себе, інших, суспільства. В.М. Даринська, В.М. Дружинін, Г.В. Захарова, С.В. Ковальов, Т.Д. Марцінковська, Є.О. Сергієнко, Д.І. Фельдштейн, Л.О. Холєва та інші відзначають, що сімейне оточення і, зокрема, дитячо-батьківські стосунки є важливим чинником емоційного і психічного розвитку дитини, а також формування психологічного простору її особистості. Порушення психологічного простору у вигляді розлуки з сім'єю, або з одним із батьків (соціальна депривація) негативно впливає на стержневі утворення особистості дитини.

Психологами визначено, що психічна депривація індивіда є станом, який виникає в ситуації тривалого незадоволення його життєвоважливих потреб (Й. Лангмейєр, З. Матейчек). Цей стан визнається одним із найскладніших та руйнівних симптомів негативного впливу виховання за відсутності сімейних взаємодій на особистісне зростання дітей, особливо в підлітковий період (Л.І. Божович, Дж. Боулбі, Л.С. Виготський, І.В. Дубровіна, В.С. Мухіна, Г.М. Прихожан, Н.Н. Толстих, Т.І. Юфер'єва).

Вплив сепарації від батьків на розвиток дітей в різноманітних умовах вивчали й описували Дж. Боулбі, Д. Берлінгейм, Г.В. Захарова, М.І. Лісіна, Г.М. Прихожан. Під впливом соціальних запитів психологи були орієнтовані на вивчення особливостей само-свідомості, Я-концепції та самоствавлення осіб з неповних сімей або дитячих будинків (Й. Лангмейєр, М.Б. Покатаєва, Н.С. Фанталова та інші). В той же час досі недостатньо вивченим залишається питання впливу розлуки з батьками, що обумовлена позбавленням

батьківського піклування (при наявності заміщувальної опіки), в дитинстві на самоствалення особистості, залишаються нез'ясованими психологічні механізми впливу умов соціальної депривації на духовний світ дитини, епізодичність (парціальність) або глобальність цих впливів, можливості цілеспрямованої корекції самоствалення підлітків.

Сьогодні особливо актуальною є проблема психічного розвитку та особистісного становлення дітей, які перебувають в умовах соціальної депривації, зокрема підліткового віку, що пов'язано з особливостями переживання ними вікової кризи. Підліткова криза, на відміну від криз інших вікових етапів, значно гостріша і триваліша, а нерівномірний і гетерохронний характер психофізіологічного та особистісного розвитку підлітка призводить до утворення таких внутрішніх позицій, які не можуть бути реалізовані в умовах соціальної депривації. При цьому, внутрішня позиція підлітка, яка пов'язана з прагненням бути і вважатися дорослим, зіштовхується з дією зовнішніх депривуючих факторів, під впливом яких загострюються його переживання, актуалізуючи соціогенні потреби у розумінні, визнанні і прийнятті. Саме депривація цих внутрішніх позицій та неможливість їх задоволення визначає специфічні труднощі переживання підліткової кризи дітьми, які позбавлені батьківського піклування.

Мета статті: дослідити психологічні шляхи формування самоствалення в контексті психологічної адаптації особистості.

В умовах кардинальних суспільних трансформацій, які відбуваються в сучасному світі, виявляється невизначеність ціннісних орієнтацій і еталонів, на основі яких формується і когнітивна, й емоційна оцінка себе і своїх досягнень. Це призводить до підвищення невизначеності та нестійкості “Я – образу”, наростання емоційного напруження і тривожності, пов'язаних з відсутністю чітких і стійких параметрів оцінки себе. Плинність і мінливість соціалізації призводять також до відстрочення результатів соціального впливу і, як наслідок, також розмивають параметри оцінки та рефлексії себе і своїх якостей саме як таких, що позитивно чи негативно впливають на відносини з іншими і / або підвищення свого статусу та особистісної самореалізації [131, с. 148]. Це істотно підвищує відповідальність людини за свої вчинки, спонукає до більш високого рівня усвідомлення, рефлексії себе, ніж у стабільні періоди, а також до необхідності усвідомленого та вільного вибору свого шляху в житті, своєї позиції.

Особливо актуальними стають питання співвідношення різних аспектів “образу-Я”, його когнітивного та емоційного компонентів

у зв'язку з тими кардинальними трансформаціями, які відбуваються в сучасному світі [184]. Ці питання мають як методологічний, так і практичний аспект, тому що пов'язані з пошуком нової методології і нових методів дослідження “Я – образу” та з пошуками шляхів і стратегій створення адекватної самооцінки, диференційованого самоствавлення і допомагають людині поєднати прагнення до самоактуалізації, соціалізації та самовизначення.

Проблема особистісного самовизначення є вузловою проблемою взаємодії індивіда і суспільства. Усвідомлена потреба в особистісному самовизначенні виникає у людини в підлітковому віці, який є одним з найбільш важливих етапів розвитку особистості. Л.І. Божович [23] підкреслювала, що самовизначення підлітків становить собою “афективний центр” їх життєвих ситуацій. Саме в цей період активно формується самосвідомість, самоствавлення, виробляється власна незалежна система самооцінки, все більше розвиваються здібності до проникнення у свій власний світ, визначаються ціннісні орієнтації, складається життєва позиція.

Психологічна готовність підлітка до особистісного самовизначення означає певну зрілість особистості. Це передбачає формування у підлітків психологічних утворень, які забезпечують їм надалі свідоме, активне, творче життя. Одним з таких значущих утворень є самоствавлення особистості. Однак саме поняття самоствавлення слід розглядати у взаємозв'язку основних понятійних категорій сучасної психології, а саме: “адаптація”, “соціалізація”, “індивідуалізація”, “ціннісні орієнтації”, “самооцінка”, “особистісне самовизначення”. Отже, і корекцію самоствавлення підлітків, які розвиваються в умовах соціальної депривації, також слід розглядати в контексті: “адаптація”, “соціалізація”, “індивідуалізація”, “ціннісні орієнтації”, “самооцінка”, “особистісне самовизначення”.

Засвоєння соціального досвіду в підлітковому віці має суб'єктивний, особистісний характер. Соціальні норми входять в індивідуальний простір особистості підлітка і там або зміцнюються, або перетворюються у відповідності з власними прагненнями, уявленнями, вподобаннями, особистісними смислами і усвідомленими можливостями самого підлітка, іншими словами, процес соціалізації взаємодіє з індивідуалізацією.

Прагнення особистості підлітка до визначення індивідуальних способів взаємодії з навколишньою дійсністю зароджується і розвивається в тому просторі суспільних відносин, де взаємодіють, а нерідко вступають у протиріччя один з одним два необхідних для

становлення особистості процеси: процес соціалізації і процес індивідуалізації. Ці процеси в поєднанні зовнішні та внутрішні умови для розвитку індивідуальності особистості, відповідають за формування соціальної та особистісної адаптації людини.

Саме специфічна взаємодія двох рівноцінних процесів – соціалізації та індивідуалізації – на всіх етапах онтогенезу, особливо в підлітковому віці, породжує певний рівень психологічної адаптації, що становить основу для формування “Я-концепції” особистості і самоствавлення особистості для її подальшого самовизначення.

Соціалізація, як зазначалося, – це процес засвоєння людиною досвіду того суспільного життя й тих суспільних відносин, в які вона потрапила при народженні і в яких росте та дорослішає.

Одні й ті самі соціальні ситуації по-різному сприймаються, по-різному переживаються різними людьми. Відповідно ці ситуації залишають неоднаковий слід у психіці, в особистості людини. Тому різні люди можуть виносити з об’єктивно однакових соціальних ситуацій, явищ, відносин різний соціальний досвід. У той же час люди з моменту свого народження потрапляють в найрізноманітніші ситуації і життєві обставини, накопичуючи свій індивідуальний досвід їх переживання. Все це пояснює нерівномірне соціальне дорослішання людини як результат специфічності процесу її соціалізації.

Одним із перших основних інститутів соціалізації є сім’я (Є.А. Аркін, Л.І. Божович, І.С. Кюн, М.І. Лісіна, А.А. Реан, Я.Л. Коломинський, Д.І. Фельдштейн та ін.). Сім’я для дитини – не тільки джерело й умова розвитку її психіки, розширення знань і уявлень про навколишній світ, але й перша модель прийнятих в даному суспільстві соціальних відносин, з якою вона зустрічається. Відсутність сім’ї (ситуація депривації) перешкоджає формуванню когнітивного та емоційного компонентів “Я – образу”, нормальному розвитку процесу соціалізації. Емоційно-особистісна напруженість, яку відчуває підліток, що розвивається в умовах соціальної депривації, переноситься і в сферу широких соціальних відносин і переконань, що призвести до психологічної дезадаптації.

Якщо соціальне й культурне середовище, в якому живуть підлітки, визначає зовнішні умови їх особистісного становлення і розвитку, то внутрішньою умовою цього розвитку є суб’єктивне переживання ними тих проблем, які існують і виникають у соціальній та культурній дійсності, що їх оточує. Д.І. Фельдштейн зазначає: “Якщо соціалізація передбачає присвоєння дитиною соціального, входження у соціальний світ як його безпосередньої

частини, то індивідуалізація припускає вичленення свого “Я” із соціального; при новому стані мотивів, що формуються, при широкому виборі у відносинах, поведінці і тому можливості реального прояву своєї самості, яка оптимально реалізується в соціально значимій діяльності” [45, с. 249].

У поступовому, але безперервному процесі індивідуалізації виробляється не тільки особистісне ставлення до знаних загальних правил, норм і способів спілкування, поведінки, діяльності, засвоєним у процесі соціалізації особистості, але й “Я”.

Отже, якщо в результаті соціалізації формується соціальний аспект адаптації, то в результаті індивідуалізації – її особистісний аспект. І тільки гармонійна інтеграція процесів соціалізації та індивідуалізації призводить до формування цілісного уявлення про себе і до повноцінної психологічної адаптації людини до життя в сучасному їй суспільстві. Саме єдність соціальних і особистісних аспектів дозволяє підлітку готуватись до самовизначення в житті.

Взаємодія соціалізації та індивідуалізації породжує ціннісні орієнтації, що визначають внутрішню позицію особистості, її інтереси, уподобання, стосунки. Тому характер формування самоставлення значною мірою пов’язаний зі змістом та рівнем розвитку ціннісних орієнтацій особистості підлітка.

Відомо, що цінність сама по собі – це не ознака якогось предмета або явища. Цінності (які є основою ціннісних орієнтацій особистості) – це поняття, що виражає позитивну або негативну значущість предмета чи явища з точки зору або соціального середовища, або нашого упередженого ставлення до них. С.Л. Рубінштейн зазначала: “Наявність цінностей є вираженням небайдужості людини по відношенню до світу, що виникає із значущості різних сторін, аспектів світу для людини, для її життя” [165, с. 366]. Ціннісні орієнтації є складним психологічним феноменом і в психологічній науці розглядаються як вісь свідомості, як найважливіший елемент внутрішньої структури особистості, який концентрує життєвий досвід людини, представляє систему переживань, дозволяє відокремити значуще від менш значущого. Психологи підкреслюють важливу особливість ціннісної свідомості – глибокий внутрішній зв’язок з емоційним переживанням світу, здатність ніби безпосередньо, поза всякими раціональними формами, схоплювати значимість явищ [71]. Ціннісне ставлення людини до світу співвідноситься і зі ставленням до самої себе. Таким чином, ціннісна свідомість може існувати на рівні як суспільної, так і індивідуальної свідомості. Періодом інтенсивного формування ціннісних орієнтацій як стійкого психологічного утворення є підлітковий вік. “У міру

того як людина набуває життєвий досвід, перед нею не тільки відкриваються все нові сторони буття, але й відбувається більш-менш глибоке переосмислення прожитого життя. Цей процес її переосмислення, що проходить через все життя людини, утворює найпотаємніший і найголовніший зміст її внутрішнього ества, що визначає мотиви її дій і внутрішній зміст тих завдань, які вона розв'язує в житті" [71]. Вчені відзначають, що ціннісні орієнтації мають як раціональні, так й емоційні аспекти. Це обумовлено тим, що почуття органічно пов'язані з пізнавальними процесами, існують у єдності і взаємодії з ними. Цей зв'язок дозволяє зрозуміти характер, природу впливів навколишнього світу, їх особливості та якості. Емоційний відгук людини, її почуття поширюються на найрізноманітніші, в тому числі і на складні явища соціального життя [71].

Таким чином, ціннісні орієнтації, відображаючи ставлення людини до навколишнього світу і до самої себе, свідчать про особистісну, індивідуальну значущість для неї того чи іншого явища дійсності. Виникаючи на основі взаємодії процесів соціалізації та індивідуалізації, ціннісні орієнтації впливають на розвиток самооцінки, самоствавлення "Я" особистості і в цілому обумовлюють характер формування психологічної адаптації підлітків.

Система цінностей, яку приймає особистість, становить основу самооцінки – важливого компонента самосвідомості та центрального особистісного утворення. "Образ – Я" у психології розглядається як структурне утворення самосвідомості, свого роду "підсумковий продукт" нерозривної діяльності трьох її сторін: когнітивної, афективної та регуляторної (В.В. Столін). Для опису когнітивної сторони самосвідомості застосовуються терміни "самопізнання", "рефлексія", "уявлення про себе". Емоційна сторона самосвідомості описується за допомогою термінів "ставлення до себе" (або "самоствавлення") і "самооцінка". Самооцінка виступає і необхідною внутрішньою умовою регуляції поведінки та діяльності, тобто виконує регуляторну функцію.

Когнітивна сторона самосвідомості багато в чому залежить від її емоційної сторони. Емоційні переживання людини, її почуття органічно пов'язані з пізнавальними процесами. Л.І. Божович [23] підкреслювала: аналіз внутрішньої структури всіх новоутворень, що виникають у процесі онтогенезу, виявляє, що в їх психологічну природу входить "сплав" афективних та когнітивних компонентів, що й забезпечує свідомості його спонукальну силу. Тому в тих випадках, коли постановка мети (або прийняття наміру) здійснюється суто раціональним шляхом, тобто в цьому процесі не

відбувається “зустріч афекту та інтелекту”, не виникає і відповідного функціонального новоутворення і не здійснюється спонукальна сила свідомості [71].

Особливо яскраво взаємозв'язок когнітивного й емоційного компонентів самосвідомості виявляється в перехідні, “критичні” моменти розвитку, коли уявлення про себе набувають особливої афективної значимості. Підлітковий вік саме і є таким перехідним моментом розвитку. Л.С. Виготський зазначав, що “підліток все більше і більше починає усвідомлювати себе як єдине ціле [71]. Окремі риси все більше стають в його самосвідомості рисами характеру, він починає сприймати себе як щось ціле, а кожен окремий прояв – як частину цілого” [49. Т.4 с. 230]. Перехід до нового цілісного уявлення про себе робить переживання, пов'язані зі ставленням до себе, більш значущими для підлітків. Одним з центральних моментів при цьому є зміна підстав критеріїв для самооцінки. Критерії зміщуються, за словами Л.С. Виготського, “ззовні всередину”.

Ставлення людини до самої себе (самоствавлення) – найпізніше утворення в системі ставлення людини до світу. Воно формується в процесах соціалізації та індивідуалізації, в процесі діяльності та міжособистісної взаємодії, в процесі вироблення ціннісних орієнтацій. Це результат пізнання себе, чуттєво забарвлене ставлення людини до себе в різних конкретних ситуаціях і різних видах діяльності, що впливають на її поведінку, результати діяльності, взаємини з оточуючими. Емоційною одиницею, яка специфічно забарвлює ставлення, є переживання. Саме переживання відображає про ставлення людини до явищ і подій навколишнього світу, людей, до самої себе. Це положення про переживання як центральну одиницю психічного було сформульовано Л.С. Виготським і розвинене Л.І. Божович. Було показано, що місце і функції переживання в структурі особистості змінюються в процесі психічного розвитку, що поступово воно стає центром духовного життя, її головним стержнем. “Емоційні переживання, якимось чином охоплюють або пронизують всі інші психічні явища. Певною мірою “емоційне” дає нам знання про будову душевного, “внутрішнього” світу в цілому” [105, с. 108].

Самооцінка та самоствавлення впливають на самовизначення особистості, у контексті особистісного самовизначення суб'єктивні критерії є провідними, і жодна об'єктивна позиція суб'єкта не підкріплена відповідними суб'єктивними переживаннями, не може вважатися задовільною з точки зору її психологічної адаптації. Враховуючи, що особистість підлітка формується на основі

взаємодії індивідуалізації, соціалізації, когнітивного й емоційного компонентів (“Я-образу”), можна запропонувати умовну модель – схему шляхів формування самоствавлення підлітків в умовах соціальної депривації, в контексті психологічної адаптації особистості (рис.1).

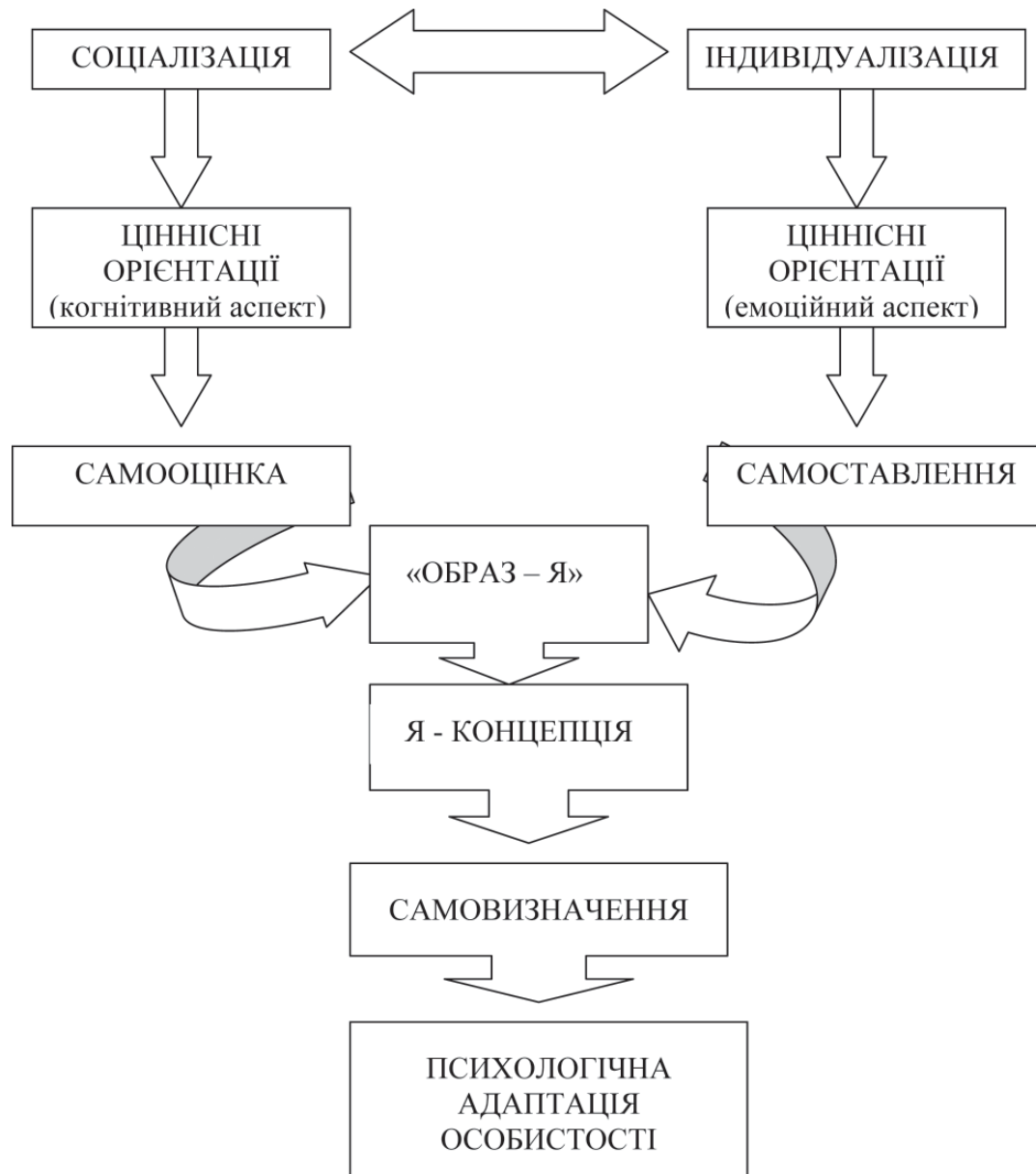

Рис. 1. Модель – схема шляхів формування самоствавлення підлітків в контексті психологічної адаптації особистості

Отже, психологічну адаптацію можна розглядати як внутрішню динамічну структуру, яка інтегрує окремі сторони особистості, пов’язані з когнітивним та емоційним компонентами “образу-Я”. Підлітковий вік є найважливішим етапом становлення особистості, усвідомлення самого себе, своїх можливостей, здібностей, інтересів, формування ціннісних орієнтацій і життєвих смислів, формування

психологічної готовності до особистісного самовизначення.

Оптимізувати процес психологічної адаптації підлітків, які розвиваються в умовах соціальної депривації, можна шляхом організації спеціально розробленого комплексу заходів, оснований не тільки на віковому, але й на індивідуальному підході до розуміння внутрішнього світу підлітка, світу його переживань. Розвиток диференційованого самоствавлення, адекватної самооцінки сприяє подоланню психологічної дезадаптації і створює позитивні умови для формування особистісного самовизначення.

Список використаних джерел

1. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 23–33.
2. Вилицкас Г. К. Самооценка у несовершеннолетних правонарушителей / Г. К. Вилицкас, Ю. Б. Гиппенрейтер // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 45–62.
3. Выготский Л. С. Основы дефектологии / Л. С. Выготский. – СПб. : Лань, 2003. – 656 с.
4. Долгов К. М. От Киркегора до Камю. Философия, Эстетика, Культура / К. М. Долгов. – М. : Искусство, 1990. – 397 с.
5. Крылов А. Н. “Образ Я” как фактор развития личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / А. Н. Крылов. – М., 1984. – 20 с.
6. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М. ; К. : Рефлбук: Ваклер, 1997. – 300 с.
7. Соколова Е. Т. Особенности самосознания при невротическом развитии личности : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.04 / Е. Т. Соколова. – М., 1991. – 107 с.

The paper filed a theoretical analysis of scientific literature on the issue samostavlennya, comparative analysis of components samostavlennya. Paid attention to psychological factors forming samostavlennya important aspects of adolescence, characteristics of samostavlennya adolescents deprived of parental care.

Keywords: samostavlennya, personality, adolescent, self-awareness, self-esteem, I-concept, deprivation.

Отримано: 8.02.2012 р.